

**ՀԱԿՈՐ ՕՇԱԿԱՆ, ԼՈՒՍԱՎՈՐ ԿԱՆԹԵՂ ՍՓՅՈՒԹՔԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՍԿՋՐՆԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՃԱՄՓԻՆ**

ՌՈՒԹԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄՅԱՆ (ԱՄՆ)

Իթթիհատի կողմից կաղմակերպված շարդն ու տեղահանությունը, փանթուրանիդմի իրագործման ճամփին ի գործ դրված հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը ավելին էր քան արյուն, ավեր ու աղետ, որի զուգահեռները կարելի է պտնել նաե ուրիշ ժողովուրդների պատմության մեջ: Հայոց ցեղասպանությունը վախճան էր ենթադրում, վախճան երեք հազար տարինեոյ հայրենիք-հայ ժողովուրդ բնական հասկացողության, որ պարտադրվեց ուստմական Հայաստանի մի հսկա հատվածի հայազրկումով:

1915-ի ցեղասպանությամբ վերջ գտան իր հարազատ հողի մեջ արմատ նետած հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի բնական ընձյուղումները: Պոլիսը, թեկուղ հայրենիքից դուրս, բայց Հայաստան երկրի շունչով ապրող հայ մտքի ու լուսավորության կենտրոնը, իր հոգեվարքը ապրեց 1915—1918-ին. ղինադադարից հետո վերակենդանացավ, ունեցավ իր վերելքը և ապագայի փայլուն տեսլականը՝ Հակոբ Օշականի, Մառթնոս Զարիֆյանի, Վահան Թևքեյանի «Բարձրավանքը» վկա: Քեմալական հսկածանքները այդ վերհանումն էլ խեղդեցին: Հայը վերջնականապես ցրվեց աշխարհով, Միջին Արևելքից մինչև Եվրոպա ու Ամերիկա, ու միացավ արգեն կաղմած գաղութներին կամ նոր գաղթօջախներ կաղմեց: Սփյուռքը իբրև վայր և իբրև հղացք նոր իմաստներ ստացավ, դարձավ աշխարհայացք, մտայնություն ու ապրելակերպ: Հայ մտավորականությունը շփոթության, անորոշության ու հուսախաբության մատնված փորձեց նոր իմաստ տալ աքսորյալի իր կյանքին, դտնել նպատակը հայրենիքից դուրս աշխարհացրիվ հայ ժողովրդի գոյատևման. վերջին հաղվով փորձեց գտնել մի նոր ուղղություն հայ մշակույթի և մանավանդ դրականության համար:

Հակոբ Օշականը՝ գրականագետ, գրաքննադատ ու վիպագիր, մեկն էր այն մտավորականներից, որոնք ապրեցին Սփյուռքի տագնապը և իրենց անփոխարինելի ներդրումն ունեցան սփյուռքահայ գրականության սկզբնավորման և զարգացման մեջ: Հողվածիս մեջ, հենվելով Հակոբ Օշականի գրականության վրա (գեղարվեստական գրականություն և գրաքննադատություն), նրա տեսակետները բացահայտելով, պիտի փորձեն քննարկել ետեղեռնյան սփյուռքի գրականության յուրահատուկ հարցերն ու որդեգրած ուղղությունը: Ներկա ուսումնասիրությանն ընթացքին երեք մեծ գրականագետների գործերը Օշականի մասին լուսաբանել են ինձ անհայտ կետեր կամ նոր ուղիներ են բացել իմ առջև. շնորհակալություններս Մարկ Նշանյանին, Գրիգոր Պըլտեյանին և Վահե Օշականին:

Հետեղեռնյան սփյուռքը: Սփյուռքը նոր հղացք չէր: Շատ հայ գրողներ ու բանաստեղծներ հայրենիքից դուրս գրականություն էին ստեղծել: 1890-ականների Եվրոպայում էր, որ Սուրեն Պարթևյանը ականատեսի զգայնությունամբ ստեղծագործեց հայ գաղթականության ֆիզիկական և հոգեկան աքայքայումը. Սիմանթոն եղբերեզեց «Կոտորած»-ը իր ցեղի, Վահան Թեքեյանը փառաբանեց «Հրաշալի հարություն»-ը իր ժողովրդի: 1890-ական-

ներին արգելափակված ու հալածված Հայաստանից կտրված՝ Պոլիսն էլ էր Սփյուռք, ուր Զապել Նսայանի «Հոգիս աքսորյալ»-ը հուսահատորեն փնտրում էր նպաստավոր այն միջավայրը, ուր թուրք պիտի առներ նրա ստեղծագործ հոգին, միջավայր, որ միայն հայրենիքի հավաքական կյանքը կառուցող էր ստեղծել: Բոլոր դեպքերում էլ հայ արվեստագետը շարունակեց ստեղծագործել Սփյուռքում՝ թեկուզ հեռվից գուրգուրալով իր հայրենիքի ու այնտեղ տառապող բայց հարատևող իր ցեղի վրա:

Վերապրող գաղթականների հոգու մեջ վառված գոյատևման պայքարի, իբրև մարդ և իբրև ազգություն հարատևելու վճռականության բոցերից հառնեց մի նոր հղացք, որ ենթադրում էր նոր միջավայր, նոր աշխարհայացք, նոր իմաստներ ու նոր կառույց: Ինչպե՞ս էր բացատրում Օշականը այս նոր երևույթը՝ իբրև գրական միջավայր:

Սփյուռքի հղացքը Օշականի գործերում: Օշականը գիտում է գրականությունը իբրև արտադրություն ընկերային, քաղաքական և մշակութային ազդակների ներգործման, արվեստագետի յուրահատուկ անհատականության և ստեղծագործ մտքի վրա: Վահան Թեքեյանի առիթով գրված «Սփյուռքը և իրավ բանաստեղծությունը» գործի մեջ Օշականը պարզում է այն պայմանները, որոնք պիտի նպաստեն գրականության աճումին. «կազմակերպյալ ընկերություն, իմացական դարձյալ կազմակերպյալ բարեխառնություն, հավատավոր կրթանք, մտատիպար ու տաճնապներ, գաղափարաբանություններ ու սերունդ»¹: Նա վկայում է, թե այդ գործոնները ներկա էին 1850-ից մինչև 1915 և ապահովում էին արևմտահայ գրականության բնական աճն ու զարգացումը ու շարունակում է՝ «Սփյուռքը թեև կկարծես շարունակել սրբազան ավանդությունը, կպատկանի ուրիշ, չըսելու համար հակամարտ բարեխառնության մը»: 1945-ին արտահայտած այս մտքերը զուգահեռներ են 1914-ին «Մեհյան» հանդեսի առաջին համարի առաջին էջում տեղ գրաված «Մեհյան» խմբակցության հանգանակի մեջ արտահայտված գաղափարների: Նախապատերազմյան օրերին էլ մտասևեռումի նյութ էր հայ գրականության կենսանորոգումը, նրա ձերբազատումը օտար ազդեցությունից և Հայ Հոգու իրականացումը նրա մեջ²: Ուրեմն Օշականը երեսուն տարիներ հետո, և մանավանդ հետեղեռնյան սփյուռքի իրականության մեջ, գեռ շարունակում էր հավատալ, թե օտար ազդեցությունների տակ Հայ Հոգին պիտի մեռնի հայոց գրականության մեջ, իսկ սփյուռքում այնքան տարազան ու առատ էին այդ ազդեցությունները: Օշականը տեսնում էր, թե ինչպե՞ս նախադեռնյան գրական մթնոլորտը իր հակաթեզն էր գտել հետեղեռնյան միջավայրի մեջ, հավաքական կյանքը՝ սփռումի էր վերածվել:

Եվ Սփյուռքը իբրև գրական միջավայր, հանելուկային բարդ կառույցի պես, աստիճանաբար տարրալուծվում և բացահայտվում է Օշականի գրականության ընդմիջից, մտքեր ցրված ամեն տեղ՝ երբեմն բոլորովին անսպասելի, հաստատումներ, ծանոթագրություններ, երկար փակագիծներ առերեւոյթ անկապակից մի նյութի մեջ բացված: Անդրանիկ Մառուկյանի «Թուղթ առ Երևան» բեմաստեղծության առիթով գրված «Վկայություն մը» աշխատության մեջ այդպիսի մի հաստատումի ենք հանդիպում. «Սփյուռքը աղետն է անշուշտ երկարաձգված բայց անկե տարբեր. ավելի է բանով մը, որ գյու-

¹ Հ ա կ ո Ր Օ շ ա կ ա ն. Սփյուռքը և իրավ բանաստեղծությունը. Երևան, 1945, էջ 2-3:

² «Մեհյան», Պոլիս, 1 հունվար 1914: «Մեհյանը», որ բառացիորեն հեթանոս տաճար է նշանակում, դառնում է պաշտոնաթերթ մի խումբ հայ երիտասարդ գործերի և բանաստեղծների՝ Կոստան Զարյան, Դանիել Վարուժան, Ահարոն, Գեղամ Բարսեղյան, Հակոբ Քյուֆեճյան (Օշական), որոնք փորձում էին հայ հոգու խորքերը պեղել, մինչև հայ հեթանոս անցյալը երթալ ու այդ մաքուր ակունքներից ներշնչված տալ հայոց գրականության նոր ուղղություն ու նոր վերածնունդ: 1915-ի եղեռնը ընդհատեց նաև այդ շարժումը:

րավ չի բացատրվիր: 1920-ին մեր երիտասարդությունը գրական ճակատի մեջ միություն մըն էր Պոլիս: 1930-ին, այսինքն սփյուռքի սկզբնավորումը, այդ ճակատը ոչ միայն քայքայված է, այլ այդ երիտասարդությունը պատենշներու ետեքն կհարվածե աջ ու ձախ, իր երեկվան պայքարի ընկերը, իր տասը տարի առաջվան ուսուցիչները, իր մանկության ժամանակ իր ժողովուրդին գրական սպասը ընող գրագետները: Այս է ահա Սփյուռքը (Բնագրվածները միշտ հեղինակներն են—Ռ. Փ.)³:

Արդարև, 1920-ից 1930-ին հայ ժողովրդի սփռումը իրագործված էր. Սփյուռքը իրականություն էր ալլևս: Ցեղասպանության ազդեցությունը՝ շոշափելի ու ճանաչելի առկայություն, աշխարհընկալման ելակետ: Եվ դեռ ավելին, արմատավորվում էր հարազատ երկրից շարժված ու ազատությունից զրկված լինելու մտայնությունը: Տասնամյակների հույսերը, իդեալական ձգտումները ջախջախվել էին, ազատագրական զինյալ ու գաղափարական պայքարը՝ ձախողանքի մատնվել: Արդյունքը, այսինքն հիմնաքարը Սփյուռքի սկզբնավորման, սև հուսահատություն էր քանդող, քայքայող հոռետեսություն: Օջականը այսպես է բնութագրում տաճնապը. «Այնքան մոտիկ ազատության, զայն շոշափելի վերջ նույնիսկ, մենք մեզ կգտնենք, նետված շորս հովերուն, մեր երկրեն, մեր բարեկամներեն ու սատկելու համար ամայք հանված գրաստներու պատկերին տակ .. Մեր բնաջնջումը, մեր մեջը, մեզմով, առանց բանակի ու առանց հրդեհի, մեր հոգիին մեջ ներարկելով թույներ մեզ մեղմե գանելի դարձնող...»⁴:

Եվ այս արգահատելի իրավիճակում տարօրինակ չի, եթե գտնվում ենք ընկերը անարգողը, իր մեծերը ուրացողը, իր ըրածը խորանարդողը, իր չըրածը ծախողը, բոլորն ալ մեկնած մեկ ու նույն հատակեն զոր Սփյուռքը դանդաղ ծորումներով նետեր էր անոնց աղտեն, տառապանքեն բզիկ բզիկ հոգիին խորունկին⁵: Եվ միթե ովքե՞ր էին Սփյուռքի այդ նոր բնակիչները. ջարդ ու կոտորած տեսած, անապատներից անցած, որբանոցների մեջ հասակ նետած: Սրանք էին, որ որբանոցներեն արձակվեցան ուղղակի կյանքի շահաստանները, անգամ մըն ալ որբանալու կյանքին մեծ զրկանքներուն մեջ ... Ասոնք կկազմեն Սփյուռքին ամենեն իրավ մթերքը⁶: Ահա ախտաճանաչումը Սփյուռքի իրադրության, բնութագրումը Սփյուռքի հավաքական հոգեբանության, տիպաբանությունը արմատախիլ ու գաղթական, ազդային, հավաքական աղետ ապրած մի ժողովուրդի:

Հայ ազգը մահանում էր Սփյուռքում. իսկ ի՞նչ էր խորհրդային Հայաստանի հակազդեցությունը: Թշնամություն և անհանդուրժողականություն հանդեպ այն մտավորականության, որ փորձում էր իր հոգու կայծերով օջախը վառ պահել: Իր գաղափարի, իր արտահայտած մտքերի և երբեմն էլ անհեթեթ քննադատությունների համար, Օջականը խորհրդահայ մտավորականության կողմից միշտ քննադատության թիրախ է եղել: Անհանդուրժողականություն՝ երկուստեք: Նշանակալից է նրա մի արտահայտությունը, երեկվի վերջինը՝ մահից մի քանի ամիս առաջ, «Նոր Գիր» եռամսյային գրած մի նամակ-հոգվածում:

«Ամեն հայ, Հայաստանեն դուրս, զոհ մըն է: Ու ամեն փռժ, մեկ հայ Հայաստանեն դուրս պահելու, ոճիրի մոտ արարք մը, քանի որ դուրս մնացողը սահմանված է կորսվելու մեր ժողովուրդին համար: Ահա իմ զայրույթը Հայաստանի գրողներուն վրա, որոնք հաղթանակին հպարտությանը մեջ պարզելու էին առնվազն մարդկայնություն. մեր դժբախտությունը գրեթե երբեք զիրենք գուժի, կարեկցության ալ չբերեր: Ի՞նչ ըրին: Հունտն իսկ չորցնել սպառնացին: Որո՞նց.—նվազագույն 100 000-նոց զանգվածի մը

³ Հ. Օջական. Վկայություն մը. Հալեպ, 1946, էջ 93:

⁴ Նույն տեղում, էջ 73:

⁵ Նույն տեղում, էջ 36:

⁶ Նույն տեղում:

որոնց մեղքը իրենց ժողովուրդը սիրելն է եղած: Դաշնակ, Հնչակ, Ռամկավար, Համայնավար պիտակներ են: Բոլորին տալն ալ հայը միշտ հայ է»⁷:

Օշականի նկարագրած Սփյուռքը միշտ սև է ու մթին: Սփյուռքը վայրն է «Օտարացման», «Քավարանը մեր հոգիին», «նսեմաստանը», «ծյուրախտը մեր հոգիին»⁸: Ցավալի էր կորուստը Հայ Հոգու, որ զեռ 1914-ին մեհյանականները փորձում էին ամրապնդել հայ դրականության մեջ: Օշականը հիշում է այդ մեծ խոյանքը իր «Համապատկեր արևմտահայ գրականության» X հատորում:

«Երեսուն տարիներ անցեր են այդ օրերին: Այս ժողովուրդին կեսը չքացած է ոչ միայն խորհուրդին (հեղինակը խորհուրդ բառը գործ է ածում հոգի բառի փոխարեն՝ ըստ իրեն «զիջում մը ըրած ըլլալու համար Կոստան Զարյանին» որ խմբագրում էր «Մեհյանը»—Ռ. Փ.), այլև՝ իր մարմինն: ... Սփյուռքը՝ իր նոր փառասիրություններով, գաղափարագրություններով, կիրքերով կկարծի լուծած ըլլալ այդ խորհուրդը, աղքատանդրյան միջոցներով (հեղինակը հավանաբար սպանության է ակնարկում—Ռ. Փ.): Կա՞ ավելի տրտում բան իմ տարիքի մարդոց համար, քան պատկերը երիտասարդության մը, ուր մտավորականությունը կպատրաստուի օտարներու մշակութթով, կհպարտանա իր պապերը անարգելու մեծ ծանրակշիռ փաստեր զրտնելով»⁹:

Օշականը միանգամայն չի ժխտում օտար ազդեցությանը դրական կողմերը. վկայելով հայ վեպի 1920-ից 1940-ը ժամանակաշրջանում արձանագրած վերելքին, գրում է. «Մեր վեպը, քսան տարիի ասդին ըրած է այլապես մեծ նվաճումներ, որոնք օտար շփումներու, միջավայրերու հարկադրանքը ըլլալուն չափ, մեր կյանքին մեջ մուտ գտած նոր ազդակներում, գրական նոր ձգտումներու փաստեր են»¹⁰: Ինչ վերաբերում է բացասական ազդեցություններին, ապա դրանք ըստ Օշականի՝ դրսևորվում էին անցյալի ժխտումի և նախորդ սերնդի հայ գրողներին ուրանալու մեջ:

Օշականն ինքն էլ մեկ թիրախն էր երիտասարդ գրողների քննադատության: Դա Օշականին ցավ էր պատճառում, քանի բազմիցս արտահայտվել է այս մասին: «Կրնային չհավնիլ մեզի» գրում է նա: «Ատե՛կա սրբազան դժգոհությունն է առանց որուն կյանքը կրկնություն կամ նեխում պիտի նշանակեր: Բայց կավելցնեի,— Մի հավենիք ինքզինքիդ... Զի ինքնաբավությունը գերազանց շարիքն է ստեղծագործության արարքը ներքինացնող»¹¹:

Եվ այս բոլորը Օշականը նկատում էր իբրև հետևանքը սփյուռքյան պայմանների: Երիտասարդ գրողների սուր քննադատությունը հնեին ուղղված, նրանց համարձակ ու բարձրաձայն ժխտումը անցյալի արժեքների, միջոց էր մոտիկ անցյալի աղետալի փորձառությունը մարսելու, դրա թողած մըղձավանջային հուշերի հետ հաշտվելու ու ներկայի հետ քայլ պահելու:

Ակնարկելով Զապել Նսայանի «Մուրափի կյանքը» կենսագրության, Օշականը Սփյուռքի գրականության մի ուրիշ երևույթն է համարում ապրուստը, ծախսը հանված, կամ ձգտումնավոր գրականությունը, ու փորձում է բացատրել թե ինչու է ստեղծվում նման գրականություն:

«1920-են ասդին մենք, Սփյուռքի մեջ դադրած էինք ժողովուրդ մը ըլլալի: Հոն երևան ելած գրողները, իրենց շրջանակը տալու հարկադրված, կվերածվին, այդ իսկ ճնշումով, անհատական վկայության: Չունենինք գրա-

⁷ «Օշականի խոսքը մահեն հետո».—տե՛ս «Նոր գիր», Նյու Յորք, թիվ 1 (37), 1948, էջ 11:

⁸ Տե՛ս Գրիգոր Պըլտյան. Հ. Օշական՝ քննադատ.—«Բազին», Պեյրուս, թիվ 3, 1984, էջ 54:

⁹ Հ. Օշական. Համապատկեր արևմտահայ գրականության. հ. X, Անթիլիաս, 1982, էջ 430:

¹⁰ Նույն տեղում, հ. VI, Պեյրուս, 1968, էջ 260:

¹¹ Սփյուռքը և իրավ բանաստեղծությունը, էջ 63:

կանություն մը արդարացնող պայմանները այդ մարդոց հոփին, վրան, ոտքին: Անոնք որ հուշեր գրեցին (Համաստեղ, Օհան Կարո) կծառային մեր բարբերուն ռայց ոչ մեր գրականության: Անոնք որ պիտի կրնային մեր գրականության դիմագիծ մը տալ, Շահան Շահնուր, Հ. Զարդարյան, Շ. Նարդունի, այսինքն Փարիզի վավերական տաղանդները, իրենց դժբախտություններեն, օրվան կարիքներեն նվաճված հետզհետե պիտի սպառեին»¹²:

Օշականի բնութագրումը Սփյուռքի գրականության: Հայոց ցեղասպանությունը մահացու հարված հասցրեց արևմտահայ գրականության շենքին: Անհնարին էր իրականությունը անգիտանալ ու փորձել շարունակել հետեղեռնայն գրականության ավանդներով: Ցեղասպանությունը իր ամենալայն առումով վերապրելու համար, պետք էր դիմագրավել Ադիսաբե, ըմբռնել կատարվածը և հաշտության եզր գտնել նրա հետ: Միայն այդ ժամանակ էր, որ գրական ստեղծագործությունը Սփյուռքում կարելի պիտի լիներ: Օշականը, ավելի քան որևէ սփյուռքահայ գրագետ, ցեղասպանությունը դիմագրավելու փորձեր կատարեց. ցեղասպանությունը համարեց մի վախճան, որ ապագա առողջ գրականության ստեղծման ի խնդիր, պետք է որ գիտակցվի ու բացատրվի: Սա է մեկնակետը նրա առաջադրած հղացքների ու տեսությունների: Բայց նախ, երկու բացատրություն:

Օշականը հաճախ արտահայտվել է, թե 1915-ը վախճանն էր արևմտահայ գրականության: Սա չի նշանակում, թե 1915-ից հետո այլևս հնարավոր չի գրականություն ստեղծել: Համաձայն եմ Մարկ Նշանյանի բացատրության, ըստ որի «Հնարավոր չէ գրականություն ստեղծել (faire de la littérature)», առանց, որևէ կերպով այդ վախճանի հետ հարաբերության մեջ մտնելու»¹³, Հետո, Օշականի համար ցեղասպանությունը դիմագրավել նաև նշանակում էր թե ինչպես այն գրի առնել, ինչպես սանձել հորձանքը զգացումների, որպեսզի կարելի լինի մարդկային երևակայությունից դուրս այդ պատկերները թղթին հանձնել, լեզվի սահմանների մեջ տեղավորել:

Օշականը շարունակ փորձեր է կատարում, վարկածներ առաջարկում: Նրա համար պարզ խնդիր է՝ նախահեղեռնյան գրական նորմերն ու ավանդույթները օգտագործելի չեն կարող լինել հետեղեռնյան գրականության մեջ: Հայրենի գյուղի հիշողությունները (Համաստեղ կամ Մուշեղ իշխան) Սփյուռքի գրականության շէին պատկանի, եթե գրված լինեին հուզական պաթոսով, կարոտակեզ հառաչանքներով: Օշականը օրինակ է բերում նաև իր տված վիպական պատկերները հայ գյուղի ու հայրենի տան, որոնք ազգագրական արժեք ունեն առանց գրական արժեք լինելուց դադարելու: Նրա կարծիքով հուզականությունը, որ նսեմացնում է գրական գործը, բխում է հայ գրողի ստորադասության բարդությանց դեմ հանդիման օտար միջավայրի անծանոթ իրադրության: Սփյուռքահայ գրողը (Վահրամ Սոֆյան, Ալեքսան Դյուրյան) «այս զգայությունները ստորադասումի՝ ջանաց փոխակերպել ուրիշ ջալի մը, գրական այն ցավին որ կարոտի կերպարանքը կհագնի: Ասկե հեպի հայրենաբաղձ բանաստեղծությունը դժվար չէ ճամփան»¹⁴: Վիպական (ռոմանտիկ) հուզականությունն ու կարոտագին հառաչանքները ժամանակավորեպ էին անհարազատ՝ աշխարհում տիրող մտայնության և ընդունված գրական հղացքներին: Տարբեր են ավանդներն ու ուղղությունը նախահեղեռնյան ու հետեղեռնյան գրականության՝ «Փարիզ, Ամերիկա, Եգիպտոս, կգործածեն Արևմտահայ գրականության գործիքը՝ միայն, բայց կընեն գրականություն մը որ ոչինչ ունի պոլսական»¹⁵: Այդպես էլ պիտի տարբեր լինեն այդ գրականություններին մոտենալու մեթոդները. «Պատերազ-

¹² Համապատկեր արևմտահայ գրականության. հ. VI, էջ 322:

¹³ Մարկ Նշանյան. Hagop Oshagan. Tel qu'en lui-meme.—«Dissonance» № 1, 1984, էջ 68,

¹⁴ Սփյուռքը և իրավ բանաստեղծությունը, էջ 59:

¹⁵ Համապատկեր արևմտահայ գրականության. հ. VI, էջ 260:

մեն վերջ, Սփյուռքի զանազան կեդրոններուն մեջ Արևմտահայ գրականութիւնը ճիշդ բան չէ տեսնել այն շափերով, հանգանակներով, որոնք իրենց արդարացումը ունին երբ կգործածվին 1850—1914 ժամանակաշրջանին համար, Պոլիս»¹⁶:

Սփյուռքահայ գրականութեան Օշականի քննադատութիւններն ու դիտումները, որ միաժամանակ պարզում էին նրա սպասելիքներն ու առաջադրանքները, տեսութիւններն են սփյուռքահայ գրականութեան ճամփան լուսավորող: Սփյուռքը սփռում ու տարածում է և կենցաղ է բնութագրում. բայց դրանից ավելին, Սփյուռքը մտայնութիւն է՝ կնիք է գեղարվեստական ստեղծագործութեան վրա: Այս սփռումի մեջ, դրական բեմի վրա բազմաթիւ են դերակատարները, անհատ մեծութիւնները. սակայն, դրանք չեն կրնար տեմպը տալ մեր հավաքական արդունին»¹⁷: Բայց ինչու է հավաքական ճիգը անհնարին: Ինչու են Սփյուռքի գրական շարժումները ձախողանքի դատապարտված:

«Այսօր ոչ մեկ հեռանկար, ոչ մեկ իտեալ, ոչ մեկ թաքուն կամ հայտ սրբութիւն կա, որ զորեւ իրեն կապված պահել մեր տղոց զգայութիւնները: ... Եթե ցեղը ապրեցավ ու եկավ մեզի, իր պատրանքին մեծութեան կամարովն էր որ եկավ: ... Այսօր վերջին պատրանքին ալ փշրում են հետո, մեր տղաքը օտար ոստաններու, օտար հուզումներու կրանան իրենց շիղերը: ... Մեր տղաքը իրենց ցեղին չպատկանելի զատ, հազիվ թէ կպատկանին իրենց ժամանակին ու նոր միջավայրին: Այսպես՝ քաղաքը և իր անձուկը, օտար երկինքն ու անոր սառույցը կամ անգութ կրակը տալտամ մուտք կփորձեն քանի մը տղոց մեջ ... Սիրո, ցավի, կարոտի, զգայական հանգոյնութեան, ախտագին սրսփուցի, նոր զգայութեանց ետեւն խուլ ու համառ արշալի, լքումի, դառնացումի, անզոր համակերպումի միացումը անխնամ, անտարազ, ապերիսան թեքների մը վրայ, — գրեթե տված եղա մեր նոր քերթողութեան զխավոր հատկանիշները»¹⁸:

Այս երկար միջբերումի ընդմիջից մեզ խոսում են Օշականի մտահոգութիւնները, Սփյուռքի գրականութեան հարցեր: Հինը մերժված է, դայց նորը ստեղծելու համար հիմնաքար չկա, արմատներ չկան, երկու ու ապագայի տեսլական չկա. կան նոր պատկանելիութեան զգացումներ, օտար սեռեր ու կրքեր, որոնց կենտրոնախույզ զգողութեան դեմ ծառացող ուժերը աւտիճանաբար թուլանում, տեղի են տալիս: Հավաքական ճիգերը դուռնափակում են, անզոր դառնում: Օշականը հավատում էր, որ գրական շարժումները աշխուժութիւն պիտի բերեն, նոր ուղիներ պիտի բանային. իսկ դրանք ընդհանրապես սկիզբ են առնում մի ուարեքութեան շուրջ հավաքված մտավորականութեան հավաքական աշխատանքով: Եւ օրինակ է բերում «Մեհհանը» Պոլսում, «Մեհքը» Փարիզում և «Ահեկանը» Բեյրութում: Հետեղեռնյան Սփյուռքի պարբերաթերթերը չեն կատարել այդ դերը. դոնե մարմնացնեն զաղութի գրական միջավայրը, զարգացնեն ընթերցող հասարակութեան ճաշակը, ուղղութիւն տային արվեստին և վերջապես մշակին գեղագիտութեան և գրաքննադատութեան նոր արժեքափեր: Խոսում է զանազան թերթերի մասին, դրանց մեջ նաև «Նոր գիր» և «Հայրենիք»:

Նյու Յորքում հրատարակվող «Նոր գիր» եռամսյա հանդեսի խմբագրութեանը գրած մի նամակում, Օշականը թերթը գտնում է «քիչ մը շատ ընթացիկ և արդիական», որ ինքը համարում է արդյունքը՝ «ամերիկյան մթնոլոր-

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Մայրիներուն շուրջն տակ, գրական զրույց Հ. Օշականի հետ. Բ. Թաշյան, Պեյրութ. 100 ամյակի հրատարակութիւն, թիւ 2, 1983, էջ 49:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 48—49:

տի ճնշումին»¹⁹։ Բոստոնում հրատարակվող «Հայրենիք» ամսագրի պարտականությունն է համարում ամերիկահայության գրական ու գեղագիտական ճաշակը մշակելու նոր գրական ուղիներ ու արժեքներ փնտրել։

Արդարև, 1920-ական և 30-ական թթ. «Հայրենիքի» էջերը լեցուն էին հայ ազատագրական պայքարի, հերոսների ու մեծ դեմքերի սևեռումներով ջարդի ու տեղահանության սարսափների հուշագրություններով։

«Տասնյակ հազարավոր կհաշվվին դեմքերը, որոնք զենք առնել գիտեին ու մեռան ատիկա ձեռքերին»։ Ի՞նչ է անդրադարձը այս հսկա տաճարապանքին, մեր արվեստին վրա։ Գրեթե ոչինչ։ Ինչ որ իբրև հուշ, օրագրություն, արշիվի տարր իշած է, հանրային սեպհականության պատմական վաստակ մըն է, գրեթե բոլորովին օտար արվեստին։ Ամերիկայի «Հայրենիքը» այդ ուղղությամբ դպրոց է կազմած։ Եվ սակայն այդ նոթերը գրեթե կիսաթափն իսկ իրողության այլապես ահավոր, մեծ, սրտառու գեղեցկությունը»²⁰։

Եվ իրապես, հետեղեռնյան Սփյուռքի գրականությունն իր սկզբնավորման շրջանին դարձավ մի խառնակ շտեմարան, ուր եկան ամբարվելու, առանց խտրականության և ընտրության, հերոսների շոր ու անարվեստ կենսագրություններով, կամ սուգի, արցունքի, աղիողորմ հառաչանքների պաթոսային զղացումներով գեղուն վկայություններ ու պատմվածքներ, կարծես հաշվեհարդարի նստելու համար հայոց ցեղասպանության սարսափի ու տառապանքի տալիսների հետ, պատմության հանձնելու հավիտենականացնելու առաքարանքով դեպքեր ու դեմքեր։ Գուցե դա միակ կարելի ուղղությունն էր աղետ ապրած, գաղթական մի ազգի գրականության։ Բայց ի՞նչ շահեյ հայ ազգը։ Այս հարյուրավոր գործերից քանի՞սն են չիմացել ժամանակի դատաստանին։ «Հայրենիքը» կամ Սփյուռքի մյուս հանդեսները, կարող էին բարձր արժեքափերով դեկավարվել ու նոր գեղարվեստական գրականության արժեքավոր գործեր քաջալերել։ Բայց դրանք տեղի տվեցին, անսացին ընթերցողի միջին ճաշակի բռնության արվեստի վրա։ Ըստ Օշականի, Համաստեղի «Մպիտակ ձիավոր» վեպը վրիպանք էր, «Էասնգի «Հայրենիք» հանդեսին ընթերցողները իրենց աչքը, այսինքն կարդալու ժամանակը ու խելքը, այսինքն հասկնալու կարողությունը պարտադրեցին հայրենակից պատմական պատմողին»²¹։ Եվ դարձյալ՝ «Վրիպեցավ «Մնացորդացը», վասնզի... մեր Սփյուռքը շարժումի հանեց իր մեծատաղանդ աշխատությունը»²²։ «Համապատկերի» X հատորում ինքն իրեն և իր գաղթը քննարկելով գրում է. «Հայրենիք» հանդեսը, անոր մեկ քանի գործերը ընդունելի վերջը, ընթերցողներուն ճնշումին տակ գոցեց իր էջերը անոր երեսին»²³։ Խրմբապրությունը որոշել էր դադարեցնել Օշականի «Մնացորդաց» վեպը. ընթերցողները անդադար գանգատվում էին, թե ոճը բարդ է, անհասկանալի ու երկարաշունչ։ Եվ Օշականը համեմատություն է կատարում հայ և հրեա հասարակության միջև իրենց գրողների հանդեպ ցուցաբերած վերաբերմունքի տեսակետից։ «Մեր գրողները միջազգային հրեությունը չունին իրենց հտին, իրենց դիրքերը լանսե ընելու համար։ Ավելին, մեր գրողները իրենց այդ փորձին մեջ դիտապաստ փոփեցան մեր իսկ հարվածներով»²⁴։

Ընթերցողի կարծիքն ու հակազդումը գրական գործի վրա, որ Հայդեգերի phenomenology տեսության հիմքով գրաքննադատության նոր մոտեցում դարձավ, և որի ենթադրած կրթանքը միտում էր բազմակի մեկնաբան-

¹⁹ Սույն նամակից մեջբերումներ է կատարում «Նոր գիրի» խմբագիր Բենիամին Նուրիկյանը իր «Նոր գիրի» հնգամյակի առթիվ հոգվածում։ Տե՛ս «Նոր գիր», 1944, թիվ 1 (21), էջ 5։

²⁰ Համապատկեր արևմտահայ գրականության, հ. VI, էջ 321։

²¹ Վկայություն մը, էջ 23։

²² Նույն տեղում, էջ 23։

²³ Համապատկեր արևմտահայ գրականության, հ. VI, էջ 10։

²⁴ Վկայություն մը, էջ 22—23։

նությունը հարստացնել գրական գործը, սփյուռքահայության մեջ տարբեր նշանակություն ստացավ: Զանազան նկատառումներով, դրանց մեջ նաև նյութական ակնկալություններ, ընթերցողի կարծիքն ու ճաշակը չափազանցված ուշադրության արժանացավ, գրականության ուղղության մեջ թելադրող ազդակի վերածվեց: Գեղագիտական քննադատությունը, պղատոնական հրեզացքով, առարկայական արժեքի հարց դարձավ: Ընթերցողի նախասիրությունը՝ ամենապարզունակ արտացոլումով ինքն իր կերպարը, իր ցավը, արցունքն ու տառապանքը գրական գործի մեջ գտնելու, գրականությունը միջին մակարդակի իջեցրեց: Օշականը պայքար է մղում մասսայական ճաշակը գրականության արժեչափ համարելու դեմ: «Ծղան գրողներ, միշտ պատերազմեն ասդին», գրում է նա, «որոնք իրենց կառնացվելուն փաստը անժակ միամտությամբ մը վերածեցին արժեքի փորձին»²⁵,

Օշականը ցանկանում էր տեսնել Սփյուռքում աճող սերունդներ, «Զոր հորինեին պարզ որքան որակյալ, հանգամանոր մարգերը, գրող ինչպես ընթերցող, գործող որքան արհեստավոր ... որոնք բոլորը, մեր աղետը ընդունելու, իրենց մտքին պատշաճեցնելու ահավոր պարտքը կատարեին, իրենք իրենց, միայն ու միայն մտիկ ընելով իրենց խղճմտանքին և ոչ թե ասոր անոր ուզածները առնեին մեկնակետ ...»²⁶,

Ուրեմն Ցեղասպանությունը Օշականի մոտ «իբրև աղետալի փորձ, վախճան գրական մի ժամանակաշրջանի, սկիզբ գրական մի նոր միջավայրի ստեղծման, աղբյուր խեղաթյուրված գեղագիտական դատումի, և վերջապես աղբյուր ստեղծագործող մտքի ու բանաստեղծական երևակայության վրա բռնացած ազդումի» կայանում է հիմքը, ելակետը Սփյուռք ու սփյուռքահայ գրականություն հասկացողության: Օշականը հավատում է, որ կարելի է աղետը վերապրել, աղետը գերազանցել: Եվ դա հնարավոր է գրականության մեջ, գրականության միջոցով: Նրա ստեղծագործ կյանքի գերագույն նպատակը դարձավ այն վեպը, որ պիտի պարագրկեր Աղետը: Անզիջող պայքար տարավ կեղծիքի, միջակության ու անարվեստ ճիգերի դեմ: Գիտակից իր կոչումին, փնտռեց գտնելու աղետի poetics-ը «ժանրը, լեզուն, ոճը, պատումը, տեմպը, դիտակետը», որ պիտի կարելի դարձներ վեպը, աղետի վեպը, որ պիտի ստեղծեր կապը վախճանի հետ, որ պիտի կազմեր սկիզբը նոր իմաստների, գրական արվեստի նոր գլուխգործոցների: «Մնացորդաց»-ը, որ այդ վեպը պիտի լիներ, անավարտ մնաց:

Ինչպես Բեռիամին Թաշյանն է ասել «Օշական երևույթ մըն էր մեր գրականության մեջ»²⁷,

²⁵ Համապատկեր արևմտահայ գրականության, հ. VI, էջ 283:

²⁶ Վկայություն մը, էջ 28:

²⁷ Մայրիներուն ջուգին տակ, էջ 118: